

भारतातील स्थानिक शासन प्रणाली

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था हा स्वातंत्र्यापूर्वीपासूनच चर्चेचा विषय राहिला आहे. जिथे गांधीसारख्या मोजक्या लोकांना ग्रामीण प्रजासत्ताक आणि उपसहायतेची तत्त्वे हवी होती, तिथे नेहरू आणि आंबेडकरांनी मजबूत केंद्राची बाजू घेतली. मतभेदांमुळे, DPSP अंतर्गत स्थापनेच्या वेळी केवळ पंचायती राजचा घटनेत उल्लेख करण्यात आला. तथापि, अनेक विचारविमर्श आणि विधेयकांनंतर, शेवटी 1992 मध्ये 73व्या आणि 74व्या दुरुस्ती कायदांद्वारे, पंचायती राज आणि शहरी प्रशासनाला घटनात्मक दर्जा देण्यात आला.

पंचायत राज व्यवस्थेची उत्क्रांती

- भारतातील पहिली पंचायती राज व्यवस्था 1959 मध्ये राजस्थान राज्याने नागौर जिल्ह्यात आणि त्यानंतर आंध्र प्रदेशात स्थापन केली. त्यानंतर बहुतांश दर्जा देऊन ही व्यवस्था स्वीकारण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांबाबतची प्रमुख चिंता म्हणजे तिची रचना, हस्तांतरित करावयाच्या अधिकाराचे प्रमाण, वित्तपुरवठा इत्यादी. त्यासाठी एक पद्धत तयार करण्यासाठी संबंधित केंद्र सरकारांनी अनेक समित्या स्थापन केल्या होत्या.

काही महत्त्वाच्या समित्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

- बलवंत राय मेहता समिती
- अशोक मेहता समिती
- जी व्ही के राव समिती
- एल एम सिंघवी समिती
- थुंगून समिती
- गाडगीळ समिती

अनेक समित्यांनंतर, राजीव गांधी सरकारने 64 वी घटनादुरुस्ती विधेयक सादर केले परंतु राज्यसभेत ते फेडरल व्यवस्थेत केंद्रीकरण बळकट करण्याचा प्रयत्न करत असल्याच्या आधारावर पराभूत झाले. मात्र, नरसिंह राव सरकारने सर्व वादग्रस्त पैलू काढून विधेयकात बदल करून हे विधेयक मांडले. त्यामुळे घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती कायदा मंजूर करण्यात आला.

1992 चा 73 वी घटनादुरुस्ती कायदा

- या कायदाने भारताच्या राज्यघटनेत भाग-IX जोडला "पंचायत" असे नाव दिले. त्यात कलम 243 ते 243 O पर्यंतच्या तरतुदी आहेत. तसेच नवीन अनुसूची, अकरावे शेड्यूल जोडण्यात आले आहे जे 243 G शी संबंधित आहे. त्यात पंचायतीच्या 29 कार्यात्मक बाबी आहेत.
- घटनेच्या कलम 40 या कायदाने डीपीएसपीला व्यावहारिक स्वरूप दिले.
- या कायद्यात काही अनिवार्य आणि काही ऐच्छिक तरतुदी आहेत ज्या राज्यांनी स्वीकारल्या पाहिजेत.
- ग्रामसभा पंचायती राज व्यवस्थेचा पाया म्हणून काम करते. या मंडळात संबंधित गावांमध्ये मतदार म्हणून नोंदणी केलेल्या सर्व व्यक्तींचा समावेश होतो. संपूर्ण देशात एकसमानता आणणारी अनिवार्य त्रिस्तरीय रचना (गाव, मध्यवर्ती आणि जिल्हा स्तर) देखील प्रदान करते. परंतु 2 दशलक्षांपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या राज्याला मध्यवर्ती स्तरावर स्थापन करण्यापासून सूट देण्यात आली आहे.
- या कायद्यात अशी तरतूद आहे की, तिन्ही स्तरांवरील सर्व सदस्य थेट जनतेद्वारे निवडले जातील. वरच्या दोन स्तरांवरील अध्यक्षीय निवड अप्रत्यक्षपणे केली जाईल आणि पंचायतीच्या बाबतीत तरतुदी करणे राज्य विधिमंडळाला ऐच्छिक आहे.
- प्रत्येक पंचायतीमध्ये SC आणि ST साठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा राखीव आहेत. तिन्ही स्तरावरील अध्यक्षीय पदांच्या आरक्षणाबाबत ऐच्छिक तरतुदी करणे राज्याच्या हाती आहे. तसेच, अध्यक्षपदाच्या 1/3 पेक्षा कमी जागा आणि पद महिलांसाठी राखीव असेल.
- पंचायती 5 वर्षांच्या कालावधीच्या असतील आणि विद्यमान कार्यकाळ संपण्यापूर्वी निवडणुका स्थापन केल्या जातील.

- हा कायदा राज्य वित्त आयोग आणि राज्य निवडणूक आयोगाचे अनुक्रमे आर्थिक वितरण आणि निवडणुका आयोजित करण्यासाठी एक पद निर्माण करतो. पंचायतींच्या खात्यांसाठी लेखापरीक्षणाचे मार्ग आणि यंत्रणा ठरवणे हे राज्यावर आहे.
- हा कायदा राज्य विधानसभेला पंचायतींच्या वित्तविषयक कायदे तयार करण्याचा अधिकार देतो आणि ते कसे आणि कोणत्या अटींवर कर लावू शकतात, गोळा करू शकतात आणि योग्य कर लावू शकतात.
- अनेक राज्ये आणि क्षेत्रांना कायद्यातून सूट देण्यात आली आहे. तसेच अनुसूची पाचव्या अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये, 1996 चा PESA कायदा लागू केला जाईल. या कायद्यातील तरतुदी केंद्रशासित प्रदेशांना कशा प्रकारे लागू व्हाव्यात, हे राष्ट्रपती निर्देश देऊ शकतात.

अप्रभावी कामगिरीची कारणे

- घटनात्मक दर्जा दिला असला तरी, असे म्हटले जाते की हा कायदा फक्त एक सांगाडा प्रदान करतो ज्याचा निर्णय राज्यावर सोडला जातो. अनेक राज्यांनी तळागाळातील लोकशाही मजबूत करण्यासाठी पुरेशी यंत्रणा हाती घेतली नाही.
- 3Fs (निधी, कार्ये आणि कार्ये-वाहिनी) हस्तांतरित करण्याबाबत अनिच्छा दिसून आली आहे. त्यामुळे ते जबाबदारी पार पाडू शकत नाहीत. त्यांच्याकडे काम करण्यासाठी पुरेसा निधी असणे अत्यावश्यक आहे, तथापि, त्यांच्याकडे शुल्क आकारण्याचा अधिकार नाही किंवा राज्ये किंवा केंद्रांकडून वित्त हस्तांतरित केले जात नाही.
- लेखापरीक्षण यंत्रणा अत्यंत कमकुवत असून पंचायतींमधील नेत्यांमध्ये प्रचंड भ्रष्टाचार झाल्याचे दिसून येत आहे. ग्रामसभांच्या नियमित बैठका होत नाहीत आणि अनेकवेळा आरक्षित भागातील पंचायतींमध्येही उच्चवर्गीयांचे वर्चस्व असते.
- देशात नोकरशाहीला प्रचंड शक्ती प्राप्त झाली आहे आणि पुढे अनेक वेळा ग्रामपंचायती त्यांच्या अधीनस्थ म्हणून ठेवल्या गेल्या आहेत. अहंकारी स्वभाव आणि वर्णभेदामुळेही नोकरशाहांकडून नेत्यांना फारसा आदर दिला जात नाही.
- बऱ्याच वेळा, निधी काही योजना किंवा धोरणांशी जोडला जातो आणि पंचायत ही केवळ कार्यकारी संस्था बनली आहे. तळागाळातील समस्या माहित असूनही ते स्वतः निधी खर्च करण्याचा निर्णय घेऊ शकत नाहीत.
- राज्याचे कायदे ग्रामसभेच्या अधिकारांची मांडणी करत नाहीत. त्यांच्या कामकाजाची कार्यपद्धती देखील सांगितली नाही. सरकारच्या तिन्ही स्तरांवर धोरणे आणि योजना आणि त्यांची अंमलबजावणी यांचे मूल्यांकन आणि ऑडिट करण्यासाठी ते एक शक्तिशाली संस्था असू शकतात.
- पायाभूत सुविधांची अवस्था फारच बिकट आहे. त्यांच्याकडे कार्यालये, संगणक आणि इंटरनेट कनेक्शनची कमतरता आहे. नियोजन, देखरेख इत्यादीसाठी डेटाबेस अनेक प्रकरणांमध्ये अनुपस्थित आहे. तसेच, पंचायतींकडे इष्टतम मनुष्यबळाची कमतरता आहे. अनेक प्रतिनिधी अर्ध-साक्षर किंवा निरक्षर आहेत आणि त्यांच्याकडे डिजिटल ज्ञान नाही.
- तसेच पती-पंचायतीची अशी प्रकरणे समोर आली आहेत की तिथून स्त्री निवडून आली तरी सत्ता पतीच्या हातात असते.

पुढील मार्ग

- राज्यांनी पंचायतींना निधी वितरित करण्यासाठी योग्य यंत्रणा तयार करावी. त्यांना स्वतःचा महसूल मिळवून देण्याची शक्ती दिली पाहिजे. हे GST मध्ये तृतीय श्रेणी समाविष्ट करून किंवा जमिनीवर किंवा स्थानिक क्रियाकलापांवर कर लागू करून केले जाऊ शकते. राज्य वित्त आयोगाला अधिकार दिले पाहिजेत आणि त्यांनी सरकारांना याबाबत जबाबदार बनवले पाहिजे.
- पंचायतींसाठी योग्य एकसमान संवर्ग तयार केला पाहिजे. प्रतिनिधींसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित केले जावेत, त्यांना त्यांचे अधिकार, भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांबद्दल शिकवावे.

- पंचायतींच्या अधिकारांचे योग्य सीमांकन केले पाहिजे. ग्रामसभाना सशक्त केले पाहिजे आणि नियमित बैठका घेतल्या पाहिजेत. हे व्हिडिओ रेकॉर्डिंग कॅमेऱ्याखाली घडले पाहिजे. सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणा विकसित करावी.
- कार्यालयाची इमारत आणि पायाभूत सुविधांची निर्मिती मनरेगाशी जोडली जावी जेणेकरून कर्मचारीही तयार करता येतील.

byjusexamprep.com